

Zranitelnost v diskusi: skepse a možná cesta ven

Vulnerability in Discussion: Scepticism and a Possible Way Out

Maroš Matiaško

Abstrakt

Článek se zabývá pojmem zranitelnost v kontextu kritické a feministické politické filosofie. Jde o pojem, který je v soudobé politické filosofii podrobován kritice, ale zároveň i pokusům o rehabilitaci. A právě představení této kritiky a argumentů, které na tuto kritiku reagují, je cílem mého příspěvku. To se odráží ve struktuře článku, který je rozdělen do dvou tematických částí, kritické a rehabilitující. Článek je jistým způsobem zvláštní v tom, že filosofickou diskusi doplňuji o ukázky z reálné lidsko-právní praxe, kde se pojem zranitelnost běžně používá. Konkrétně jde zejména o judikaturu Evropského soudu pro lidská práva. Tyto praktické ukázky napomáhají demonstrovat nejenom skutečné problémy aplikace teoretického pojmu, ale i jeho přísliby do budoucnosti.

Klíčová slova

zranitelnost – kritická teorie – Judith Butlerová – Martha Finemanová – Evropský soud pro lidská práva

Abstract

The paper explores the concept of vulnerability in the context of critical and feminist political philosophy. In contemporary political philosophy, it is a concept that has been subjected to critique but also to attempts at rehabilitation. And it is the presentation of this critique and the arguments that respond to this critique that is the aim of my paper. This is reflected in the structure of my paper, as it is divided into two topical parts, the critical and the rehabilitative. The article is in some ways specific in that I complete the philosophical discussion with

examples from real human rights practice where the concept of vulnerability is commonly used. In concrete, mainly the jurisprudence of the European Court of Human Rights. These practical examples help to demonstrate not only the real problems of applying the theoretical concept, but also, its promises for the future.

Keywords

vulnerability – critical theory – Judith Butler – Martha Fineman – European Court of Human Rights

Úvod

Soudobá filosofická diskuse o zranitelnosti je zarámována určitou skepsí. Na jedné straně jde o pojem, který má ve filosofii tradici, minimálně od Hobbesa, a kromě práva¹ se používá např. v bioetice² či v rozvojových studiích.³ Na straně druhé vzbuzuje rozpaky, protože může vést k nechťeným důsledkům, například k stigmatizaci zranitelných či paternalismu. V literatuře se tato rizika neignorují, ale různé autorky a autoři se jim snaží čelit tím, že proti sobě staví tzv. negativní porozumění zranitelnosti, tím je myšleno pochopení zranitelnosti pouze jako slabosti, bezmocnosti či neschopnosti, a komplexnější čtení, které důraz klade na ambivalenci pojmu, podtrhujíc i pozitivní aspekty zranitelnosti ve smyslu schopností, či možností.⁴

Na této polaritě mezi striktně negativním a ambivalentním vymezením stavím strukturu tohoto příspěvku. Sleduji přitom dva cíle. Tím prvním je popis jednotlivých kritických argumentů vůči pojmu zranitelnosti. Postupuji přitom tak, že teoretickou diskuzi doplňuji o reálné ukázky z rozhodnutí Evropského soudu pro lidská práva. Druhým cílem je představit porozumění zranitelnosti, jež se rozvíjí v kritické a feministické filosofii, protože jde o pohled, který se s negativními důsledky konfrontuje a pokouší se je překonat hlubším teoretickým rozpracováním.

1 Viz PERONI, L. – TIMMER, A. Vulnerable groups..., s. 1056–1085.

2 Literatura je rozsáhlá, za všechny práce odkazuji na dvě, viz HAVE, H. *Vulnerability: Challenging Bioethics...*; LUNA, F. *Elucidating the Concept of Vulnerability...*, s. 121–139.

3 Viz BANKOFF, G. – HILHORST, D. – FREKS, G. *Mapping Vulnerability...*

4 Tuto premisu podrobně obhazuje zejména Erinn Gilsonová, viz GILSON, E. *Ethics of Vulnerability...*

Je nutné říct, že moje diskuse se omezuje na kritickou a feministickou perspektivu. Ta čerpá při tematizaci zranitelnosti ze dvou zdrojů. Buď zejména z raného Marxe a jeho pojetí potřeb a z Horkheimerovy a Adornovy teoretizace utrpení⁵ anebo z tradice francouzské fenomenologie, konkrétně z prací Maurice Merleau-Pontyho a zejména Emmanuela Lévinase, protože, jak píše Adriana Cavarerová,

zranitelnost, víc než jakýkoliv jiný pojem, se stala součástí aktuálního lexikonu soudobé filozofie díky inspiraci Lévinasem.⁶

Tyto zdroje ponechám stranou a podrobněji se jim věnovat nebudu. Jde o další omezení, které lze snad částečně kompenzovat vědomím, že jsou to právě tyto kořeny, ze kterých vyrůstají snahy překonat pochybnosti, jež se vůči zranitelnosti vznášejí.

1. Zranitelnost v kritické perspektivě

Zdá se, že myšlenka zranitelnosti se ve filosofii objevuje často vedle obrazů násilí, strachu, neschopnosti či závislosti. Konec konců, Hobbes sepisoval svého *Leviathana* na pozadí krutostí občanské války, Lévinas reagoval na nepředstavitelné násilí holocaustu a Judith Butlerová napsala své eseje o zranitelnosti jako reakci na válku vůči terorismu. Možná toto spojení není zcela překvapivé, jak podotýká Ann Murphyová, protože právě zkušenost násilí podněcuje zvýšený zájem filosofie o zranitelnost.⁷ Vězí zde ale past. Pokud je to pouze násilí, co určuje zranitelnost, lehce se ocitáme v prostoru, ve kterém se zranitelnost bude určovat pouze jako „náchyllost ke zranění, slabosti, závislosti, bezmocnosti, neschopnosti, nedostatečnosti a pasivitě“.⁸ A taková perspektiva je reduktivní a negativní, argumentuje Erinn Gilsonová, protože

5 Estelle Ferrareseová rozebírá Marxe a Horkheimera s Adornem (viz FERRARESE, E. *Vulnerability and Critical Theory...*). Danielle Petherbridgeová diskutuje Honethovu teorii uznání jako teorii zranitelnosti a všimá si inspirací Adornem (viz PETHERBRIDGE, D. *What's Critical about Vulnerability?...*, s. 589–604).

6 CAVARERO, A. *Inclinations...*, s. 158.

7 MURPHY, A. *Violence...*, s. 65–66. Na tomto předpokladu staví v dnešních teoriích například Butlerová. Viz BUTLER, J. *Precarious life...*, s. 29.

8 *Tamtéž*, s. 5.

odkazuje pouze na jednu stránku zranitelnosti, a to ty vlastnosti či kvality, které jsou nepříznivé.⁹ Ukazuje zároveň, že to vede k několika vzájemně provázaným důsledkům, kvůli nimž se koncept zranitelnosti obvykle ve filosofii i kritizuje.¹⁰

Kritiku negativního chápání zranitelnosti lze rozvrhnout do tří argumentů. První souvisí s tím, že pojem zranitelnost vytváří *odcizení*. Argument je založen na předpokladu, že pokud je zranitelnost chápána výlučně negativně, podporuje se mýtus nezranitelného subjektu. Důvod je v jádru ten, že je-li ten slabý či neschopný označen za zranitelného, tak ti silní či schopní se považují za nezranitelné. A ti zranitelní se pro toho silného stávají cizími, protože s nimi nic přirozeného nesdílí a sám sebe jako zranitelného nechápe. Tím se vytváří umělá distance, která se může následně prohlubovat. Druhý problém se týká *fixace*. Jednoduše řečeno, člověk je zranitelný proto, že sdílí nějaké znaky s konkrétní skupinou, a nezranitelný, pokud stojí vně. Je-li jednou zranitelnost přisouzena nějaké skupině či jednotlivci, vede to k zjednodušenému vnímání jejich problémů, protože se nezohledňují situace zranitelnosti, které se proplétají. A pokud to je skupina, která již čelí stigmatu, vede to k jeho posilování. Nálepka zranitelnosti se totiž stává reprezentací nějaké konkrétní vlastnosti či kvality a reifikuje jak situaci těch zranitelných, tak obraz, který se o nich vytváří u druhých. A nakonec se upozorňuje, a to je snad nejvýznamnější námitka, na riziko *paternalismu*. Negativní čtení zranitelnosti ospravedlňuje ochranu před domnělou slabostí či neschopností, protože zranitelnost se v negativní perspektivě stává něčím, co je nutné potlačit, či alespoň kontrolovat. Vede to k promýšlení různých mechanismů imunizace vůči zranitelnosti, které mohou sklouznout až k opresi.

1.1. Cizost zranitelnosti

Odcizení zranitelných odkazuje na důsledek, kdy pouze negativní porozumění zranitelnosti vytváří binární kategorii: zranitelní–nezranitelní. V jádru se tento problém týká toho, že jednostranné čtení zranitelnosti ovlivňuje

9 GILSON, E. *Ethics of Vulnerability...*, s. 127.

10 Vycházím primárně z knihy GILSON, E. *Ethics of Vulnerability...*, s. 33–36. Srovnej jiné členění z pera Danielle Petherbridgeové: PETHERBRIDGE, D. What's Critical about Vulnerability?..., s. 589–604.

konstituování subjektu. Konkrétně způsob, jak se formuje sebe-pojetí subjektu a jeho vztah k druhým. Poukazuje se na to, že lidé se chápou jako autonomní a soběstační a jsou v tomto sebe-pojetí různě utvrzováni. Negativní kvality jako neschopnost či slabost se nepřipouštějí nebo se odmítají. To vede k tomu, že zranitelnost, je-li takto čtena, ztrácí svou univerzálnost a stává se označením pouze pro některé. Vzniká distance, protože konstituující charakteristikou subjektu není zranitelnost, která by ho s jinými spojovala, ale zranitelnost se stává právě tím, co ho od jiných odděluje.

V takové distanci se ukrývají rizika vylučování či eliminace jinakosti. Píše o tom Zygmunt Bauman v *Tekuté modernitě*, kde odkazuje na dvě základní strategie z lidské historie, kterými se podle Claude Lévi-Strausse člověk vypořádával s jinakostí těch druhých. Jedna se nazývá „antropoemická“, druhá „antropofágní“. Ta emická je vylučující, cílí na oddělení jiného, které vyvrhuje, protože „podivnost a cizost se zdála naprosto nezdolná“. Bauman píše, že extrémními variantami této strategie jsou

dnes, tak jako vždycky, vězení, deportace nebo vražda. [...] „sofistikovanými“ (jinými slovy modernizovanými) formami „emické“ strategie jsou prostorová separace, městská ghetta, selektivní přístup do veřejných prostor a selektivní způsoby při jejich využívání.¹¹

Druhá strategie je eliminační v tom smyslu, že spočívá

v takzvané „disalienaci“ cizích substancí: „přijímáním“ či „pohlcením“ cizích těl a duchů je lze, prostřednictvím metabolismu, učinit identickými a přestávají se lišit od těla „přijímajícího“.¹²

Cílem první strategie

bylo vytlačení nebo anihilace *jiných*, cílem strategie druhé bylo potlačení nebo anihilace jejich *jinakosti*.¹³

11 BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*..., s. 163.

12 *Tamtéž*.

13 *Tamtéž*.

V naší společnosti jsou za ty zranitelné označeny právě ty skupiny, na něž nejvíce dopadají dvě sofistikované formy emické strategie, o kterých psal Bauman, prostorová segregace a internace. Jde o Romy¹⁴ a lidi s duševním nebo mentálním postižením.¹⁵ A můžeme si položit otázku, jestli zranitelnost, jak je někdy tematizována, spíše nepřispívá k ospravedlnění vyloučení. Totiž, pokud se zranitelné skupiny konstruují principiálně jako odlišné, tak se jejich exkluze může jevit jako odůvodněná. Morálně přijatelnou odpovědí na cizost zranitelných bude typicky humanizace materiálních podmínek prostředí, kde ti zranitelní žijí, nikoliv ale proměna původní situace vyloučení.

Konkrétním příkladem je rozsudek Evropského soudu pro lidská práva ve věci *Hudorovič a ostatní proti Slovinsku*. Jednalo se o případ dvou romských rodin žijících v segregovaných osadách bez infrastruktury, které namítaly, že stát porušil jejich práva tím, že je ponechal bez efektivního přístupu k pitné vodě. Soud jejich stížnost zamítl. Důvodem byla zejména skutečnost, že úřady nebyly zcela pasivní a – slovy soudu – zohlednily zranitelnost romské komunity. Ona aktivita, která soudcům postačovala, spočívala v přijetí plánu na vypořádání vlastnických práv k pozemkům, na nichž romské osady stály, a legalizaci jejich obydlí, jakož i zabezpečení základních veřejných služeb do těchto míst. Jinými slovy, zranitelnost Romů odůvodňovala pozitivní opatření státu v místech vymezených horizontem existující segregace. Otázka desegregace osad a inkluzivního sociálního bydlení nebyla na stole. Původní, historické vyloučení Romů z etnických důvodů z těch míst, kde žila majorita, bylo sofistikovaně reifikováno zdánlivě sociálně spravedlivou politikou na podkladě cizosti, která vyplynula z jejich zranitelnosti.

14 V relativně nedávném rozhodnutí ve věci *European Roma and Travellers Forum (ERTF) proti České republice*, konstatoval Evropský výbor pro sociální práva, který monitoruje dodržování Evropské sociální charty, že Česká republika porušuje právo Romů na bydlení i z důvodu jejich prostorové segregace. Viz *European Roma and Travellers Forum (ERTF) proti České republice*, kolektivní stížnost č. 104/2014, rozhodnutí ze dne 17. 5. 2016.

15 Viz nálezh Ústavního soudu ve věci I. ÚS 1974/14, odst. 41. Případ se týkal nezákonného postupu soudu v řízení o nedobrovolné hospitalizaci, tedy zbavení osobní svobody v psychiatrické nemocnici.

1.2. Fixace zranitelnosti

Fixace se týká situace, kdy zranitelnost vede k porozumění okolností jiného jako stálého stavu. Souvisí s tím, jak se kategorie zranitelnosti bude utvářet a jaké kritérium bude klíčové. Je rozdíl, jestli zranitelnost chápeme i situačně, jako okolnostmi podmíněnou kategorií, anebo pouze s ohledem na tělesné charakteristiky, např. barvu kůže, věk, postižení, nemoc apod. V prvním případě by byla zranitelnost dynamická, protože situace se mění. V tom druhém případě je spíše fixní. Fixace vede ke dvěma konkrétním důsledkům. Problémy těch, kdo jsou označeni za zranitelné, se ukazují jako zdánlivě jednoduché, i když jsou ve skutečnosti komplexní. Neřeší se proplétání a překrývání různých situací zranitelnosti.¹⁶ Taková zranitelnost je částečně slepá. A pokud se fixně konstituovaná zranitelnost navíc propojí s negativní kvalitou či vlastností, vede ke stigmatizaci.

V teoriích zranitelnosti je fixace často kritizována na pozadí diskuse o politikách identity. Stručně řečeno, politika identity označuje způsob prosazování politických zájmů založený na identitě nějaké skupiny, která si přisuzuje nebo které je přisuzována zranitelnost. Skupiny se určují na základě charakteristiky, která spojuje členy dané skupiny, např. sexuální orientace či etnicita, ale zároveň je odlišuje od jiných. Problém spočívá v tom, že tyto skupiny jsou z principu uzavřené. Proto se spíše volá, jak o tom píše např. Butlerová, po odlišně konstruovaném pojmu, který by mohl přecházet přes jednotlivé identity, byl by průřezový, nikoliv zafixován v konkrétních znacích. Zranitelnost takovým pojmem může být, pokud se redefinuje jako sociálně podmíněná, a nikoliv daným skupinám inherentní.¹⁷ Podobně v rekonfiguraci porozumění zranitelnosti spatřuje potenciál i právní filosofka Martha Finemanová. Spojuje ho s otázkou rovnosti. Všimá si totiž, že fixace vede k selhávání anti-diskriminačních argumentů tam, kde nerovnost zjevně překračuje hranice identity. Příkladem je chudoba.¹⁸

Projev fixace lze popsat na rozsudku Evropského soudu pro lidská práva ve věci *Popov proti Francii*. Jednalo se o případ rodiny z Kazachstánu, manželů

16 GILSON, E. *Ethics of Vulnerability...*, s. 34–35.

17 Viz BUTLER, J. *Rámce války...*, s. 34. Anebo rozhovor mezi Stephanie Berbecovou a Judith Butlerovou, kde diskutují i politiky identity a prekaritu. Rozhovor je dostupný z <<https://www.versobooks.com/blogs/3304-an-interview-with-judith-butler>>

18 FINEMAN, M. *The Vulnerable Subject: Anchoring Equality...*, s. 177–191.

a dvou dětí, kteří byli společně zajištěni po dobu patnácti dnů v imigračním detenčním centru poté, co jejich žádost o azyl nebyla úspěšná a oni se rozhodli zůstat ve Francii. Jejich případ se dostal před Evropský soud, který využil pojem zranitelnost k tomu, aby odůvodnil, že detence dětí – jedno mělo v té době tři roky, druhé několik měsíců – byla v rozporu s absolutním zákazem špatného zacházení, a tedy protiprávní. Ve vztahu k dětem soud zohlednil, že „byly v situaci zvláštní zranitelnosti, zvláště uvězněním,“ a takové „podmínky pro ně nutně tvořily stresovou situaci [...] s obzvláště traumatickými důsledky“.¹⁹ Situace rodičů byla pro soud naprosto odlišná. Rodina sice prožívala zajištění společně, rodiče ale nebyli zranitelní a k porušení jejich práv nedošlo, protože byli dospělí. Jejich případ poukazuje na onu slepotu, o které jsem psal výše a která vede k prezentování problémů jako jednoduchých, i když jsou složité a vrstevnaté. Není zjevné, proč domněnka, že se jedná o traumatickou situaci neplatila i pro rodiče, kteří zajištění prožívali s dětmi společně a možná i více úzkostlivě. Takto se zdá, že zranitelnost dětí a nezranitelnost rodičů byly určeny jako dvě nesouměřitelné a fixní kategorie, odtržené od společně prožité tristní zkušenosti. Jako by vězněné děti a rodiče neměli nic společného, jako kdyby se pro soud nacházeli ve dvou oddělených světech. A zranitelnost se stala tím, co tyto světy oddělovalo, namísto aby je spojovala.

1.3. Zranitelnost a riziko paternalizmu

Třetí okruh kritizovaných důsledků negativně chápaného pojmu zranitelnost se týká paternalismu. Paternalismem se obvykle míní to, že stát druhé omezuje, aby je ochránil před domnělou újmou. Konkrétně se upozorňuje na to, že u těch, kdo jsou označeni za zranitelné, se předpokládá riziko újmy a toto riziko se následně kontroluje. Jinými slovy, nejde už o to, že by bylo zpochybňováno, že jsme všichni zranitelní, nebo odmítáno, že se vytvářejí umělé kategorie zranitelných, které nezohledňují komplexní situace a vedou k stigmatizaci, ale kritizuje se míra sociální kontroly namířené vůči těm, kteří byli označeni za zranitelné.²⁰ Je upozorňováno, že v případech, kdy je

19 ESLP, *Popov proti Francii*, stížnosti č. 39472/07, 39474/07, rozsudek ze dne 19. 1. 2012, § 102.

20 GILSON, E. *Ethics of Vulnerability...*, s. 33.

zranitelnost spojena pouze s neschopností či bezmocností, jsou zranitelní ochraňováni před projevy vlastní zranitelnosti, např. před nerozumnými rozhodnutími. A ze zranitelnosti se tímto způsobem stává překážka, kterou je nutné odstranit, či překonat.²¹

Takto vnímaná zranitelnost, jak upozorňuje Butlerová, může vést k podceňování, či dokonce k opresivnější technice aktivního zastínění politického potenciálu těch zranitelných.²² Gilsonová zase zdůrazňuje, že od zranitelných se očekává, aby se „dovolali k těm anebo vyhověli těm, kteří obsadili roli nezranitelného zachránce“.²³ V každém případě je následkem kontrola, ať už „zjevná kontrola ve jménu ochrany nebo rafinovanější kontrola založená na normalizaci sociálně žádoucího chování, postojů a sebepojetí“.²⁴ Tento mechanismus lze dobře ilustrovat na dvou extrémních příkladech – přeexponované ochrany, která může významně prohloubit zneschopnění, a očekávaní naplnění normy, např. morální, jež zase může fungovat jako strategie pro ospravedlnění represe.

Prvním je rozsudek ve věci *D. H. a ostatní proti České republice*, který se týkal porušení práva na vzdělání a diskriminaci romských dětí, jež byly umístěny do segregované speciální školy. Jedním z argumentů, který česká vláda na ospravedlnění segregace použila, byl odkaz na to, že rodiče podepsali informované souhlasy s umístěním dětí do speciální školy. Soud na to nepřistoupil, avšak s problematickým zdůvodněním, že rodiče sami, pocházející ze znevýhodněné komunity a často bez vzdělání, nedokázali zvážit všechny stránky svého rozhodnutí. Jinými slovy, rodiče byli soudem označeni za neschopné kompetentního úsudku a nevzdělané, a zejména proto byl jejich souhlas právně irelevantní. Logika tohoto zdůvodnění je založena na předpokladu, že ten zranitelný – v tomto případě rodič – musí být nejenom zachráněn, ale je zachraňován před sebou samým a vlastní neschopností, a nikoliv před perfidním systémem, který nevytvářel smysluplnou možnost volby, i když volbu požadoval.

Druhým případem je vůbec první rozhodnutí, ve kterém soud použil pojem zranitelnost. Jedná se o rozsudek ve věci *Dudgeon proti Spojenému království* z roku 1981, který se týkal kriminalizace konsensuálního homosexuálního

21 *Tamtéž*, s. 34.

22 BUTLER, J. *Rethinking Vulnerability...*, s. 25.

23 GILSON, E. *Ethics of Vulnerability...*, s. 35.

24 *Tamtéž*, s. 33.

styku v Severním Irsku. Soud sice vyhověl námitce stěžovatele, že právní úprava byla v rozporu s právem na soukromý život, ale v rámci odůvodnění využil odkaz na zranitelnost pro obecné ospravedlnění extrémní sociální kontroly. Konkrétně soudci uvedli, že smysl právní úpravy, kterým bylo vynutit převládající sexuální morálku, byl v zásadě legitimní, protože směřoval k zajištění „bezpečí pro zranitelné členy společnosti, jako je mládež, a to vůči důsledkům homosexuálních praktik“.²⁵ Kriminalizace homosexuálního styku byla pro soudce ospravedlnitelná, protože chránila i před „zkažením těch, kdo jsou zvláště zranitelní z důvodu svého rozumu [...]“.²⁶ Jde o argumentaci, ve které se strategie zneschopnění prolíná s představou normality. Mladí muži byli podle soudců nejenom neschopni se rozhodnout o své sexuální preferenci, ale byli zároveň náchylní k morální zkaženosti, kterou prý způsobovala homosexualita. A v tomto smyslu se proměnilo zaměření zranitelnosti, protože už nešlo pouze o ty slabé a jejich ochranu, ale zranitelnou se stala představa o normalitě, která se měla udržovat i za cenu represe.

2. Zranitelnost v komplexnosti

Komplexnost pojmu zranitelnost naznačuje etymologie slova. V knize *Inclinations* popisuje Cavarerová dva etymologické významy pojmu zranitelnost. Upozorňuje, že kořen slova (angl. *vulnerability*, fr. *vulnerabilité*) je odvozen z latinského *vulnus*, což znamená zranění nebo ránu. Jde o zranění ve smyslu fyzického násilí, protřzení kůže, např. zbraní. Zraněno je tělo, *vulnus* je následek a zranitelnost je způsobilost být zraněn. Cavarerová píše, že v tomto smyslu zranitelnost odkazuje na „scénář války, ozbrojeného konfliktu a násilné smrti“.²⁷ Tato základní etymologie odpovídá anglickému *wound* či německému *Wunde*, ale i italskému a španělskému *ferire* a *herir* – zranit, které se odvozují od latinského spojení *vulnus inferre*, způsobit zranění.²⁸ Je zde ale i druhá etymologická spojitost, upozorňuje autorka. Význam slova *vulnus* díky jeho kořenu *vel* odkazuje ke kůži, která je jemná, nahá, jako by to byla kůže co

25 ESLP, *Dudgeon proti Spojenému království*, stížnost č. 7525/76, rozsudek ze dne 24. 2. 1983, § 47.

26 *Tamtéž*, § 62.

27 CAVARERO, A. *Inclinations...*, s. 158–159.

28 *Tamtéž*, s. 159.

nejvíce odhalená. Vychází z něj italské slovu *vello* znamenající vlas, nebo anglické *avulsion* vyjadřující odtržení kůže. Kůže oba významy spojuje a zároveň odkazuje na dvě odlišné situace. Ta první je určována násilím a ochranou, ta druhá „radikálním a okamžitým odhalením bez krytí či zbroje“.²⁹ Obrazem je u ní lidské tělo ve své úplné nahotě, bez jakékoliv ochrany, tělo, které slovy Cavarerové, „podněcuje k pohlazení“.³⁰

Soudobé teorie zranitelnosti, ať už výslovně či implicitně, reflektují výchozí diskuzi, že zranitelnost je ambivalentní.³¹ To je první klíčový znak. Nevyjadřuje pouze negativní ontologii ve smyslu, že by tomuto stavu bylo nutné předejít, či jej nějak napravit, ale ani tu pozitivní v podobě, že by se měl stav zranitelnosti nutně podporovat či reprodukovat. Mluví se o *univerzální* tělesné zranitelnosti ve smyslu dispozice (angl. *ability*, fr. *abileté*) být dotčen jiným. Tato univerzální zranitelnost se tematizuje metaforou otevřenosti, kterou poprvé popsal Lévinas v esejí *Bez Identity*.³² Důraz se klade na takové porozumění zranitelnosti, které implikuje, že od počátku je nám všem vlastní dispozice vstupovat do vztahů a situací, v nichž se univerzální zranitelnost realizuje. Jde o dispozici, jež není zatížena konkrétní konotací, ale vyjadřuje otevřenost vůči rozmanitým realizacím, které lze posuzovat a měnit.

A to mě přivádí k dalšímu typickému znaku zranitelnosti, kterým je vrstevnatost. Někdy se o zranitelnosti píše jako o *obrazu v obraze* a obvykle se rozlišují dvě úrovně. Na tu univerzální, která se týká smrtelnosti jako všeobecné lidské zkušenosti, navazuje dimenze partikulární. Ta vyjadřuje zkušenost konkrétního individua v pluralitě vztahů a situací, v nichž se v průběhu svého života ocitá. Do popředí vystupuje vzájemná závislost ve vztazích, do kterých nutně vstupujeme, a důraz se klade na flexibilitu situací zranitelnosti, jež se proměňují přirozeně, či uměle.

Na to navazuje třetí charakteristika zranitelnosti, která vyjadřuje její funkční povahu. Totiž, zranitelnost lze tematizovat jako *nástroj*, a to ve dvojím smyslu. Jednak lze o zranitelnosti uvažovat jako o výchozím principu pro design sociálních institucí. V tomto případě se zranitelnost stává referenčním bodem pro vytváření či proměnu institucí a způsobů, jak regulují sociální

29 *Tamtéž*.

30 *Tamtéž*, s. 160.

31 Viz např. PETHERBRIDGE, D. What's Critical about Vulnerability?..., s. 589–604.

32 Viz LÉVINAS, E. *Etika a nekonečno...*, s. 103. Ambivalentní porozumění zranitelnosti u Lévinase diskutuje Cavarerová, viz CAVARERO, A. *Inclinations...*, s. 163.

vztahy. A za druhé lze zranitelnost tematizovat i jako „heuristický“,³³ či „kritický“³⁴ nástroj určující, co je nespravedlivé a jakou nápravu zvolit. Nástrojem jsou přitom obě dimenze zranitelnosti, vedle té partikulární i ta univerzální, všem vlastní.

2.1. Zranitelnost všem vlastní

Univerzální zranitelnost vyjadřuje určitou základní situaci, která je vlastní všem bez rozdílu. Mluví se o obecném, všem společném stavu, např. slovy Butlerové o „počáteční nahotě“.³⁵ Tento stav podmiňuje další, navazující stavy, které jsou již determinované sociálně. Mohou se dotýkat například otázky ochrany před násilím či podpory při zajišťování péče. Podrobně o tom píše Gilsonová, jež o univerzální zranitelnosti mluví jako o stavu „potenciality, který umožňuje jiné stavy“.³⁶ Tuto potencialitu chápe ve smyslu Deleuzeovy virtuality, tedy v kontrastu vůči možnému, které by se ustanovovalo zpětně až poté, co se připodobní reálnému. To znamená, že pojem univerzální zranitelnosti by se neměl chápat jako možnost, které budeme rozumět podle toho, v jakých situacích zranitelnosti se realizoval, ale měl by si ponechat svou nezávislost vůči tomu, co z něj vychází, a vůči podobě, v jaké se uskutečňuje. Řečeno podle Gilsonové, univerzální zranitelnost lze chápat jako pojem, jehož aktualizace není předem určena, např. v nějakém následném zranění, ale zůstává nedeterminována, čímž se vyhýbá popisu univerzální zranitelnosti z perspektivy konkrétních forem, např. závislosti,³⁷ či důsledků, ke kterým vede, tedy z hlediska újmy.³⁸

Odlišnou tematizaci nabízí Butlerová. Píše, že zranitelnost všem vlastní předchází „formaci já“, protože vzniká se životem.³⁹ U dítěte to znamená

33 FINEMAN, M. *The Vulnerable Subject and the Responsive State...*, s. 266.

34 GOODIN, R. *Protecting the Vulnerable...*, s. 191.

35 BUTLER, J. *Precarious life...*, s. 31.

36 GILSON, E. *Vulnerability, Ignorance, and Oppression...*, s. 310.

37 To je typické např. pro Joan Trontovou, viz TRONTO, J. *Moral Boundaries...*, s. 162–163.

38 GILSON, E. *Ethics of Vulnerability...*, s. 134–140. Diskuze je podrobná a mnohem vrstevnatější. Moje shrnutí je schematické, proto v podrobnostech odkazují na Gilsonovou a její práci, která je v současnosti, zdá se, nejkomplexnějším pojednáním o zranitelnosti ve feministické filosofii.

39 BUTLER, J. *Precarious life...*, s. 31.

„být předán k dotyku druhému,“ a to vyjadřuje jistou „primární bezmocnost a potřebu“.⁴⁰ Nelze ale už říct, že jde o nějakou „deprivaci“, poznamenává. Jde o stav, který předchází situaci deprivace, jak dál píše, protože nejdříve je nutné porozumět tomu, „jaká potřeba byla zmařena“.⁴¹ Podobně o zranitelnosti uvažuje už Lévinas, když uvádí, že „každá ochrana, jakož i absence ochrany už předpokládá zranitelnost“.⁴²

Tento společný motiv univerzální zranitelnosti jako dispozice se typicky tematizuje jako otevřenost nebo odhalenost.⁴³ Například Danielle Petherbridgeová otevřenost uchopuje jako tři formy ambivalentního vztahu. Jednou formou je tělesná otevřenost jako smyslový vztah vůči světu kolem, druhou psychologická otevřenost k sobě samému, a třetí otevřenost vůči jinému.

Teorie zranitelnosti kladou důraz zvláště na třetí podobu otevřenosti, a to otevřenost vůči jinému ve všech jeho podobách, těch pozitivních i negativních. Důvod je ten, že nejzřetelněji vyjadřuje politický požadavek uznání univerzální zranitelnosti. Jde o téma, které odkazuje na subjekt v principiálním nedostatku a na různé formy sociální akce a spolupráce, které na tuto základní situaci reagují, a vyjadřuje i vystavení různorodým formám moci a zneužití zranitelnosti.⁴⁴ Snad nejvíce tato otevřenost odhaluje náš vztah vůči druhým a sociálním institucím. Za všechny lze zmínit Butlerovou, která píše, že naše tělo – tělo definované vztahy, jež „umožňují jeho vlastní život a jednání“⁴⁵ – je druhým „vystavené, z definice zranitelné“.⁴⁶ A takové tělo, aby „přetrvalo [...] musí spoléhat na to, co je mimo něj“,⁴⁷ jinými slovy jeho existence závisí „na společenských podmínkách a institucích“.⁴⁸

40 *Tamtéž.*

41 *Tamtéž.*

42 LÉVINAS, E. *Otherwise than being...*, s. 75.

43 GARRAU, M. *Politiques...*, s. 128.

44 PETHERBRIDGE, D. What's Critical about Vulnerability?..., s. 589–604.

45 BUTLER, J. Rethinking Vulnerability and Resistance..., s. 16.

46 BUTLER, J. *Rámce války...*, s. 37.

47 *Tamtéž.*

48 *Tamtéž.*

2.2. Obraz v obraze: zranitelnost „en abyme“

V diskuzi o univerzální zranitelnosti byl naznačen druhý motiv, který je soudobým teoriím zranitelnosti vlastní. Konkrétně, že zranitelnost se teoretizuje jako pojem „en abyme“, tedy že jedna dimenze zranitelnosti je vevnitř jiné. Upozorňuje na to Estelle Ferrareseová. Píše, že všechny teorie zranitelnosti se shodnou na tom, že naše „zakládající zranitelnost se materializuje v různých zranitelných stavech“, a ty reflektují heterogenitu zkušeností různých lidí v různých situacích v průběhu života.⁴⁹ Jinými slovy, rovina fixní univerzální zranitelnosti je doplněna druhou rovinou, která je sociálně podmíněná. A tato podmíněná rovina se může projevat jako faktická zraněnost, například slovy Butlerové jako „prekarita“, která je navozena určitou politikou, například distribucí zdrojů či dober ve společnosti.

Zranitelným stavům v kontextu druhé roviny je jedna věc vlastní, jsou plastické, umělé a svůj význam nabývají v sociálních vztazích. Je pro ně typické, že mají potenciál být jak negativní, tak pozitivní, resp. zcela se proměňovat. Tyto úvahy se prolínají s třetím tématem, kterému se věnuji níže. Proto se omezím už jen na příklad z praxe, jenž ukazuje, jak se proměnila situační zranitelnost a s ní i právní prostor, který jí určoval. Jde o rozsudek Evropského soudu pro lidská práva ve věci *Stanev proti Bulharsku*, který se týkal případu muže, jenž byl omezen ve svéprávnosti a proti své vůli umístěn do zařízení sociálních služeb. Soud rozhodl o porušení jeho práva na osobní svobodu a přitom zranitelnost aplikoval způsobem, který se někdy označuje jako „zmocňující“.⁵⁰ Kritizoval předpoklad neschopnosti, který se projevil tím, že nebyl nijak zjišťován názor stěžovatele. Soud naopak vyšel z předpokladu principiální schopnosti participace a z toho dovodil pozitivní povinnosti zkoumat a reflektovat názor člověka, i když má duševní postižení. Taková zranitelnost ukazuje na proměnu směrem k zdůraznění participačních práv lidí s postižením. Ta se udála dvojím způsobem, apriorním důrazem na schopnost místo neschopnosti a alokováním navazující pozitivní povinnosti institucím tuto schopnost podpořit a nikoliv obejít, či potlačit. A to nás přibližuje k třetímu tématu důležitému pro teorie zranitelnosti, kterým je význam pojmu zranitelnost pro konstrukci sociálních institucí a hodnocení jejich fungování.

49 FERRARESE, E. *Vulnerability...*, s. 29.

50 TIMMER, A. *A Quiet Revolution...*, s. 153.

2.3. Zranitelnost nástrojem

Třetí motiv je založen na předpokladu, že naše sociální instituce se tvoří tak, aby odpovídaly na ty potřeby, jež ovlivňují společnou zranitelnost. Slovy Butlerové, nezajištěný život „vyžaduje podporu a podmínky, které umožňují, aby byl hodný žití“.⁵¹ Takovými sociálními podmínkami budou sociální instituce a způsob, jak fungují.⁵² Jinými slovy, hledá se odpověď na otázku, co má být určující pro vytváření, udržování a změnu podmínek, jež by reflektovaly výše diskutované dvě skutečnosti. V návaznosti se diskutují dvě funkce zranitelnosti. Ta první souvisí s tím, že se zranitelnost tematizuje jako princip určující způsob, jak by se měly zejména politické a právní instituce vytvářet. Měly by být nejenom dostatečně flexibilní, aby mohly reagovat na situační zranitelnosti, ale zejména by měly být již od počátku budovány s určitým porozuměním zranitelnosti.

Názorně o tom mluví Finemanová v praktickém kontextu péče o seniory. Píše, že zranitelnost představuje „příležitost pro rozvoj a růst, kreativitu a naplnění“, protože „nás nutí oslovovat ostatní, navazovat vztahy a budovat instituce“. To je motiv otevřenosti. K tomu dodává, že lidé jsou zranitelní, protože „prožívají potřebu lásky, respektu, chtějí mít možnost zažívat výzvy, bavit se a prožívat touhu“,⁵³ a argumentuje, že taková zranitelnost by se neměla ignorovat, ale měli bychom ji uznat. Uznání této partikulární zranitelnosti předpokládá určitou právní architekturu, v případě seniorů typicky u sociálních služeb. A pokud zranitelnost vnímáme tímto způsobem, pak by tyto služby měly spíše klást důraz na kontakt s druhými a na snižování izolace seniorů, ať už k tomu dochází v domácím či ústavním prostředí. Jinak řečeno, zranitelnost podle Finemanové ovlivní způsob, jakým přemýšlíme o preferencích ohledně typů sociálních služeb.

Druhá funkce souvisí s tím, že situační zranitelnosti a jejich proplétání odhalují míru naší závislosti na těchto vnějších podmínkách. Jak píše Butlerová, zranitelnosti se ukazují právě v situacích, kdy se rozkládají podmínky charakterizující naše sociální, politické a ekonomické životy, nebo když

51 BUTLER, J. *Rámce války...*, s. 25.

52 Butlerová píše, že „prekarita do velké míry závisí na organizaci ekonomických a sociálních vztahů, přítomnosti či absenci udržující infrastruktury a sociálních a politických institucí“. BUTLER, J. *Precarious life...*, s. 148.

53 FINEMAN, M. *Elderly' as Vulnerable...*, s. 126.

ztrácíme podporu.⁵⁴ V tomto smyslu mohou zranitelnosti fungovat jako nástroj k odhalování nespravedlnosti a určování korekce. Například Butlerová ve své esejí *Rethinking Vulnerability and Resistance* poukazuje na politickou mobilizační sílu odporu vůči nespravedlnosti, která se rodí ve zranitelnosti.⁵⁵ V kontextu právního nároku na rovnost Finemanová tvrdí, že jde o vhodný pojmový nástroj pro odhalování nerovností v těch případech, kdy komplexní situace prochází skrze uzavřené kategorie, jako je např. rasa, etnicita, pohlaví, sexuální orientace apod.⁵⁶

Závěr

Myšlenka tělesné zranitelnosti není ve filosofii nová. Co je nové, je postupně budovaný důraz na pozitivní rozměr zranitelnosti, kterým se překonává reduktivní a negativní čtení zranitelnosti jako náchylnosti ke zranění. Tuto tendenci jsem se pokusil v tomto příspěvku zmapovat na pozadí kritiky pojmu zranitelnosti a možné rekonfigurace porozumění tomuto pojmu. Využil jsem k tomu nejenom teoretickou diskusi, ale i praktické ukázky z judikatury Evropského soudu pro lidská práva. Pojmenoval jsem tři důvody, pro které se zranitelnost tradičně považuje za problematickou. Za prvé, může přispívat k iluzi nezranitelnosti a odcizovat ty zranitelné, za druhé může vytvářet fixní kategorie a podporovat stigmatizaci, a nakonec ospravedlňovat paternalismus. Jde o důsledky, které se v literatuře spojují s negativním a reduktivním chápáním zranitelnosti. Následně jsem poukázal na argumenty, které na tuto kritiku reagují a pojem zranitelnosti rehabilitují. Z hlediska struktury jsem zvolil rozdělení argumentů na tři okruhy, a to podle toho, jak jsou teoriím zranitelnosti společné. Vycházejí z předpokladu principiální ambivalence zranitelnosti jsem podrobněji popsal, jak se rozeznává univerzální tělesná zranitelnost a následně odlišuje od té sociálně podmíněné, kterou je možné ovlivňovat a měnit, např. právem, či politikami. A nakonec jsem upozornil na společný požadavek formálního uznání zranitelnosti, které plní dvojí funkci, je nástrojem pro vytváření sociálních podmínek i pro jejich korekci.

54 BUTLER, J. *Rethinking Vulnerability and Resistance...*, s. 12, 19 a 25.

55 *Tamtéž*, s. 22.

56 FINEMAN, M. *The Vulnerable Subject: Anchoring Equality...*, s. 1–23.

Seznam použitých zdrojů

- BANKOFF, Greg – HILHORST, Dorothea – FREKS, George. *Mapping Vulnerability. Disasters, Development and People*. London: Routledge 2004.
- BAUMAN, Zygmunt. *Tekutá modernita*. Praha: Portál 2020.
- BUTLER, Judith. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. London a New York: Verso 2004.
- BUTLER, Judith. *Rámce války: Za které životy netruchlíme?* Praha: Karolinum 2013.
- BUTLER, Judith. Rethinking Vulnerability and Resistance. In BUTLER, Judith – GAMBETTI, Zeynep – SABSAY, Leticia (eds.). *Vulnerability in Resistance*. Durham: Duke University Press 2013, s. 12–27.
- CAVARERO, Adriana. *Inclinations: A Critique of Rectitude*. Stanford: Stanford University Press 2016.
- FERRARESE, Estelle. *Vulnerability and Critical Theory*. Leiden a Boston: Brill 2018.
- FINEMAN, Martha. The Vulnerable Subject: Anchoring Equality in the Human Condition. *Yale Journal of Law and Feminism*. 2008, **20**(1), s. 1–23.
- FINEMAN, Martha. The Vulnerable Subject and the Responsive State. *Emory Law Journal*. 2010, **60**(2), s. 251–275.
- FINEMAN, Martha. Elderly' as Vulnerable: Rethinking the Nature of Individual and Societal Responsibility. *Elderly Law Journal*. 2012, **20**(2), s. 101–141.
- GARRAU, Marie. *Politiques de la vulnérabilité*. Paris: CNRS Editions 2018.
- GILSON, Erinn. Vulnerability, Ignorance, and Oppression. *Hypatia*. 2011, **26**(2), s. 308–332.
- GILSON, Erinn. *Ethics of Vulnerability. A Feminist Analysis of Social Life and Practice*. New York: Routledge 2014.
- GOODIN, Robert. *Protecting the Vulnerable: A Re-analysis of Our Social Responsibilities*. Chicago: University of Chicago Press 1985.
- HAVE, Henk. *Vulnerability: Challenging Bioethics*. New York: Routledge 2016.
- LÉVINAS, Emmanuel. *Otherwise than being or beyond essence*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers 1991.
- LÉVINAS, Emmanuel. *Etika a nekonečno*. Praha: OIKOYMENH 1994.
- LUNA, Florencia. Elucidating the Concept of Vulnerability: Layers Not Labels. *International Journal of Feminist Approaches to Bioethics*. 2009, **2**(1), s. 121–139.
- MURPHY, Ann. *Violence and the Philosophical Imaginary*. Albany: State University of New York Press 2012.
- PERONI, Lourdes – TIMMER, Alexandra. Vulnerable groups: The promise of an emerging concept in European Human Rights Convention law. *International Journal of Constitutional Law*. 2013, **11**(4), s. 1056–1085.
- PETHERBRIDGE, Danielle. What's Critical about Vulnerability? Rethinking Interdependence. *Hypatia*, 2016, **31**(3), s. 589–604.
- TIMMER, Alexandra. A Quiet Revolution: Vulnerability in the European Court of Human Rights. In FINEMAN, Martha – GREAR, Anna (eds.). *Vulnerability. Reflections on a New Ethical Foundations for Law and Politics*. London a New York: Routledge 2016, s. 147–170.

TRONTO, Joan. *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. New York: Routledge 1993.

JUDr. et Bc. Maroš Matiaško, LL.M.

Doktorand Katedry ústavného práva Právnické fakulty Univerzity Palackého

Olomouc, Česká republika

Doktorand Human Rights Centre, University of Essex

Velká Británie

matiasko.maros@gmail.com

Toto dílo lze užit v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.
